

c 72 132342

132342

Lado Kralj

Srednja Evropa in slovenska literatura

Maja lani, ob vstopu v Evropsko unijo, so debate o umeščenosti Slovenije in z njo slovenske literature v Srednjo Evropo postale preteklost, utopični okvir je bil zamenjan za realnega. Ko se je bližal ta datum, je Drago Jančar že zaznaval novo nevarnost, da bi Unija postala "zgolj produkt ekonomije in bruseljskega uradništva" (Jančar *Ideja preteklosti* 4). Mogoče je današnji trenutek primeren, da napravimo obračun, predvsem literarnozgodovinski obračun srednjeevropske ideje, ki je svoj vrh dosegla v osemdesetih letih.

Pojem 'Srednja Evropa' je nastal v nemški politični rabi in je prvotno označeval Nemčijo plus dežele vzhodno od nje. Kadar so se Nemci šteli za Srednjeevropejce, so hoteli reči, da so se odločili za sredinski položaj med zahodom in vzhodom in da se identificirajo tako z enim kot z drugim. V praksi se je ta težnja začela kazati med 12. in 14. stoletjem, ko je Vzhod postal cilj nemškega trgovskega, pa tudi religioznega prodiranja. Kot ugotavlja Jacques Le Rider, je v modernih časih pojem 'Srednja Evropa' postal pomemben vsakič, ko je nemška kultura doživela krizo oz. globoko spremembo svoje geopolitične identitete, npr. po tridesetletni vojni, po Napoleonovih zmagah ali po ustanovitvi nemškega cesarstva leta 1871 (Le Rider 9–10). Na široko pa se je pojem 'Srednja Evropa' začel uporabljati v 1. svetovni vojni, v zvezi z vojaškim zavezništvom med nemškim in avstro-ogrskim cesarstvom. Friedrich Naumann je v svoji knjigi *Mitteleuropa* (1915) predvidel Srednjo Evropo, ki se bo vzpostavila po koncu 1. svetovne vojne in združevala Nemčijo, Avstro-Ogrsko ter "vsa ljudstva, ki ne pripadajo niti anglo-francoski zahodni zvezi niti ruskemu cesarstvu"



(Naumann 9). Knjiga je imela strašanski uspeh, v enem letu so prodali več kot 100.000 izvodov, in lansirala je pojem 'Srednja Evropa' v splošno rabo.

V nadaljnjem razvoju pojma se je dogajalo, da se je Nemčiji vse manj pripisovala ključna vloga, vse bolj pa avstro-ogrski monarhiji, saj je bila ta do 1. svetovne vojne realni imperialni okvir večine srednjeevropskih narodov. Žariščna točka srednjeevropske ideje je postal Dunaj, poleg njega Budimpešta, Praga, Krakov, Zagreb itd. Skratka, Srednja Evropa je v nekaterih interpretacijah postala kratko malo identična z avstro-ogrsko monarhijo. In ta enačaj je mnoge sodobnike močno odvrčal od srednjeevropske ideje, posebej po koncu 1. svetovne vojne, ko je 'ječa narodov' razpadla in so vsi ti mali narodi vzpostavljali svojo lastno državnost. Ko pa je prišla in se končala 2. svetovna vojna, je Srednja Evropa kar za nekaj desetletij izginila iz političnega leksikona, saj je železna zavesa razdelila Evropo na dva dela in Vzhod je podonavske narode zasedel, jih preprosto požrl in tako spremenil v svoj integralni del. Prizanesel je samo Avstriji, tj. kmalu je dovolil, da si jo je priključil Zahod.

Srednjo Evropo je torej težko enoznačno definirati, saj je ta pojem spremenljiv, raztegljiv ali včasih tudi protisloven. To se je pokazalo junija 1989, nekaj mescev pred padcem berlinskega zidu, na simpoziju o Srednji Evropi, ki je potekal v Budimpešti. Uvodni referat je imel Czeslaw Miłosz in Srednjo Evropo je opredelil kot "vse države, vključno z baltskimi, ki so avgusta 1939 bile realni ali hipotetični predmet trgovine med Sovjetsko zvezo in Nemčijo" (Budapest Roundtable 18). Ostro mu je ugovarjal avstrijski pisatelj Hans Carl Artmann, češ da je Avstrija integralni del Srednje Evrope in da Miłosz nima pravice omejevati Srednje Evrope samo na dežele evropskega Vzhoda, ki jih je okupirala Sovjetska zveza – res je sicer, da se je Avstrija razmeroma kmalu znebila sovjetskega jarma, vendar je zaradi tega še ni treba kaznovati (22). Tretjo interpretacijo je postavil Claudio Magris, češ da Srednje Evrope ne smemo enačiti z nemškim historično-političnim pojmom *Mittleuropa*. Ta po Magrisovem mnenju označuje "spopad nemške kulture z drugimi kulturami v tej regiji in večinoma predpostavlja nemško oz. nemško-madžarsko nadvlado" (29). Kot je znano, Magris namesto 'Srednje Evrope' uporablja pojme 'habsburški mit', 'habsburška kultura' in 'Podonavje'. Trije močno

angažirani pisatelji s tega področja so torej predlagali tri zelo različne koncepte: Srednja Evropa brez Dunaja – Srednja Evropa z Dunajem – in Dunaj s Podonavjem, ki pa ni srednjeevropska, temveč habsburška entiteta.

Do slovenskih pisateljev bomo še prišli. Najprej pa je treba opozoriti, da v slovenski besedni umetnosti ne najdemo srednjeevropskih značilnosti tako zgodaj kot v glasbeni ali likovni, tj. ne moremo jih locirati že v baroku. Takratna produkcija slovenskih besedil je po obsegu tako skromna (Janez Svetokriški, Rogerij Ljubljanski, *Škofjeloški pasijon*), da pač ne more ponuditi zadostnega korpusa za preverjanje v tej smeri. Slovenska literarna zgodovina pa se je tudi ob raziskovanju poznejših obdobij nekako nerada in poredko ukvarjala z vprašanjem srednjeevropske identitete in tako je pomembnejše indice našla šele v slovenski literaturi ob koncu 19. stoletja, povsem zanesljivo pa v času med vojnama. Odkod ta zadržanost slovenske literarne zgodovine? V starejšem obdobju je razlog verjetno ta, da se je pri Slovencih, podobno kot tudi pri drugih majhnih narodih srednjeevropskega prostora, literarna zgodovina nahajala v problematičnem položaju; zelo pogosto je bila namreč instrumentalizirana v narodno konstitutivne namene. Slovenska literarna zgodovina je do nedavnega bila tako rekoč v celoti zapisana tej dolžnosti, čeprav ne zmeraj brez avtokritičnih refleksij. Tako npr. ugotavlja Ivo Grafenauer, verjetno prvi moderni slovenski literarni zgodovinar, že leta 1909 v predgovoru svoje *Zgodovine slovenskega novejšega slovstva*: "Politiški cilji prebujajočega se naroda stopajo tako v ospredje, da postane literarna umetnost njih dekla. Slovstvo, poezija ima pomen le kot rodoljubno delo" (Grafenauer 2). Ali kot mnogo pozneje ugotavljata Cornis-Pope in Neubauer: "Literatura v domačem jeziku je bila pogosto preludij k formiranju države ali celo pogoj zanj" (Cornis-Pope/Neubauer 12). In če je stvar bila taka, potem je ideja Srednje Evrope seveda bila moteča, saj je za marsikoga bila identična z avstro-ogrsko monarhijo, prav od te monarhije pa se je bilo treba, tako se je zdelo, čim prej emancipirati in povsem neodvisno ustvariti niz majhnih, novih državnih tvorb.

Če pogledamo nekoliko širše, pa ugotovimo neko manj znano dejstvo, da se instrumentalizacija literature v narodno konstitutivne namene ni dogajala samo pri majhnih narodih; v resnici se je ta proces, značilen za 19. stoletje,

začel v tistih družbah, ki so imele probleme s svojo identiteto, to pa so bile Nemčija, Italija in nekatere skandinavske dežele. Nemčija ima v tej zadevi paradoksalno vlogo: temeljne ideje o nacionalni literaturi so izdelali Herder in nemški romantiki, potem pa so bile uporabljene za nacionalno prebujanje manjših narodov Vzhodne in Jugovzhodne Evrope. "Nemčija je izvažala problem svoje identitete na vzhod in ga na ta način še poslabšala" (Cornis-Pope/Neubauer 12).

Tako starejša literarna zgodovina. Novejša pa je na Slovenskem do koncepta Srednje Evrope zadržana zaradi razlogov, ki jih natančno formulira Janko Kos. Postavil je naslednje vprašanje: ali je fenomen srednjeevropskih literatur mogoče raziskovati z literarnozgodovinsko, tj. znanstveno strogostjo, ali pa gre zgolj za aktualistično in publicistično težnjo? Ta se je rodila, lahko dopolnimo Janka Kosa, zaradi vroče želje nekaterih intelektualcev v osemdesetih letih, da bi številnim majhnim narodom, ki jih je Sovjetska zveza po 2. svetovni vojni oropala evropske identitete, s skupnim nastopom v imenu neke historične (srednjeevropske) ideje razklenili železni sovjetski objem. Še pomembnejša pa je neka druga Kosova teza, da je namreč ideja o srednjeevropski kulturi oz. duhu že od vsega začetka obremenjena z nekim notranjim protislovjem, s konfliktno razpetostjo med habsburškim mitom na eni strani in osvobodilnimi, protihabsburškimi težnjami podonavskih narodov na drugi. Kos definira habsburški mit kot posebno razmerje do sveta, naravnano proti nacionalnemu, političnemu, moralnemu in socialnemu radikalizmu, razmerje, ki raste iz "umirjenega konservativizma, racionalnega *savoir-vivre* in volje do ohranitve *statusa quo* v življenjskem svetu, ki ga odlikujejo razumnost, ravnotežje sil, ljubezniva medčloveškost, predvsem pa varnost, katere garant je bila več stoletij habsburška državnost s svojo racionalno birokracijo, reformnimi težnjami in civilnopravnim redom" (Kos 51).

In ta mit, to posebno občutje sveta je po Kosu značilno samo za avstrijsko, ne pa tudi za druge podonavske literature: "Naj bo tak habsburški mit še tako bistven za 'duha' novejše avstrijske literature od Grillparzerja do nostalgičnih občutij pri Rothu ali Musilu, je seveda treba opozoriti, da ta mit nikakor ni tipičen za druge srednjeevropske književnosti". Mogoče so te Kosove ugotovitve nekoliko preveč

rigorozne, mogoče lahko v podonavskih literaturah vendarle najdemo habsburške sindrome, čeprav so pogosto prikazani z ironijo, odporom ali celo gnusom, *per negationem*. Ampak pomembnejše od ugotovitev utegnejo biti temeljne prvine njegove analize. In te predvidevajo neko dinamično, obenem pa protislovno in antagonistično razmerje med srednjeevropsko literaturo in habsburškim mitom. Enotnost srednjeevropske literature lahko izhaja le iz habsburškega mita, drug izvir bomo težko našli – in še ta je dvomljiv zaradi sredobežnih teženj podonavskih narodov. Tako je Kos uvedel v debato Magrisov pojem 'habsburški mit', ga polemično nadgradil in ga takšnega postavil kot njeno nepogrešljivo referenčno točko. Claudio Magris je pojem izdelal leta 1963 v knjigi *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*, tri leta pozneje je knjiga izšla v Salzburgu v nemškem prevodu in bila leta 2000 ponatisnjena na Dunaju.

Vsaj en segment pa je treba navesti, kjer novejša slovenska literarna zgodovina vendarle šteje koncept Srednje Evrope za relevantno podlago znanstvenega raziskovanja: gre za študije o literarnem ekspresionizmu. Ta je nastal v Berlinu, potem pa se je prek Dunaja razširil skoraj izključno v literature srednjeevropskih narodov: pojavil se je v slovenski, hrvaški, madžarski, češki, slovaški, poljski, romunski, deloma tudi bolgarski in srbski literaturi (prim. Kralj 71–117). Če torej gledamo na literarni ekspresionizem kot na mednarodni pojav, je to izključno domena Srednje Evrope – francoska in anglosaška literatura sta mu ostali zaprti. Včasih bomo v literarnozgodovinskih razpravah namesto oznake 'Srednja Evropa' naleteli tudi na poetične sinonime: 'pokrajine vzhodno od Trsta' (S. Wollman), 'evropsko vmesno področje' ali 'litteratura Danubiana' (Z. Konstantinović, pa tudi drugi). Geografska omejitev ekspresionizma na Srednjo Evropo je tem bolj nenavadna, če upoštevamo diseminacijo drugih velikih literarnih smeri, npr. romantike, naturalizma ali simbolizma, ko je takšno novo ustvarjalno pobudo zmeraj sprejela celotna Evropa, pa tudi ves svet. Skratka: Srednja Evropa in literarni ekspresionizem sta si povsem komplementarna. Po eni strani se podoba Srednje Evrope najbolj prepričljivo pokaže v ekspresionizmu, po drugi strani pa se je ekspresionizem razširil predvsem po Srednji Evropi, drugod pa skoraj nič.

Interakcije med posamičnimi nacionalnimi literaturami v srednjeevropskem prostoru so bile tako močne in značilne,

meni Zoran Konstantinović, da je treba govoriti o 'internetničnem strukturnem modelu literature'. Tu se prepletajo geografski, sociološki in literarnozgodovinski vidiki. Konstantinović govori o enotnosti politične in socialne strukture znotraj srednjeevropskega področja (dodali bi lahko, da gre pravzaprav za habsburški 'ordo', habsburško družbeno ureditev) in ta ima za posledico "skupnost v razvoju in duhovnih manifestacijah" (Konstantinović *Eur. Zwischenfeld* 5). Značilna skupna poteza je npr. ta, da se ekspresionistična literatura v Srednji Evropi večinoma izogiba prevelikim odmerkom avantgardističnega formalnega radikalizma in se ne more povsem odtrgati od literarne tradicije, tj. od simbolizma, ali pa sega včasih še dlje nazaj, do folklornih prvin. Tem Konstantinovićevim ugotovitvam bi lahko npr. dodali enotnost periodizacije ekspresionizma v srednjeevropskih literaturah: ta se tako rekoč brez izjeme začne z letom 1918, tj. s koncem 1. svetovne vojne, čeprav se je nemški ekspresionizem začel že leta 1910. To je še zmeraj osemleten zaostanek, a literarnim zgodovinarjem se je zdel zanemarljivo majhen in v primerjavi s počasno recepcijo prejšnjih literarnih smeri so čutili velik napredek. Fran Petrè je npr. leta 1954 o slovenskem ekspresionizmu z zadovoljstvom ugotovil, da je to "prvo književno gibanje v našem razvoju, do katerega ni prišlo z zamudo" (Petrè 643).

V novejšem času se z raziskovanjem literatur Srednje Evrope zavzeto ukvarjajo sodelavci obsežne mednarodne raziskave, ki se ravnaajo po geslu 'Rethinking Literary History'. Kot pove to geslo, skušajo ponuditi nove metodološke modele in tako odgovoriti na silovito kritiko, ki jo danes doživlja tradicionalno zgodovino in z njim tudi literarna zgodovina; kritika predvsem zadeva kontinuirano podajanje historičnega gradiva, češ da je manipulativno, ideološko, zraven pa bolj fabulativno kot znanstveno. Sodelavci izhajajo iz predpostavke, da se je očitanim napakam mogoče izogniti, če presežemo logiko nacionalnega interesa, tj. logiko takšne literarne zgodovine, ki pomaga ustvarjati nacijo; in v ta namen je treba izbrati večji in vertikalno nadrejen korpus raziskovanja. En tak korpus so sodelavci že obdelali in napisali literarno zgodovino v 3 delih z naslovom *Oxfordska primerjalna zgodovina literarnih kultur Latinske Amerike*. Poleg drugačne izbire korpusa je ena od metodoloških inovacij tudi v tem, da sodelavci čim bolj nadomeščajo običajno

kronologijo z mrežo med seboj povezanih 'vozlov', tj. kulturoloških presekov. Korpus obravnave v prvem projektu je bila torej Latinska Amerika v celoti; drugi projekt, ki še čaka na natis in bo prav tako izšel v 3 delih, pa ima naslov *Zgodovina literarnih kultur v Vzhodni Srednji Evropi*. Bogastvo v različnostih, veliko število obravnavanih literatur (ali v drugem projektu celo jezikov), dinamika interakcij med njimi – vse to naj omogoči drugačno, živahnejšo, čeprav seveda manj precizno, izčrpno in sistematično literarno zgodovino, saj bralec na aleatoričen način o nekem zaželenem segmentu dobi samo toliko gradiva, kolikor ga v danem primeru omogoča mreža 'vozlov'.

Poskusimo s to mrežo preveriti vprašanje, ali slovenska literatura pripada Srednji Evropi. Uporabili bomo enega od vozlov, ki se glasi 'mesta kot prizorišča hibridne identitete in polikulture produkcije'. So se slovenski literati formirali v kakšnem takem mestu? Odgovor je prav gotovo 'da', saj Dunaj zelo dobro ustreza temu opisu. Identiteta Dunaja je bila na razne načine hibridna in polikulturena, vanjo se je stekal ves avstro-ogrski imperij in proletarce s češkimi imeni dobro poznamo iz Cankarjeve literature. Seveda pa so slovenski literati že od Prešerna naprej črpali iz dunajske duhovne atmosfere, saj so hodili študirat na dunajsko univerzo (slovenski humanisti pa še prej, v 15. stoletju). Razmerje do Dunaja je bilo kompleksno, deloma antagonistično, deloma simbiotično, saj je Dunaj učinkoval kot posrednik ne samo nemške, temveč vsakršne tuje kulture in literature, vsakršnega mednarodnega vpliva, npr. kot posrednik vsaj treh literarnih smeri: naturalizma, simbolizma in ekspresionizma. Gre za proces, ki ga zelo učinkovito izraža naslov ugledne slovenske katoliške literarne revije med vojnama, *Dom in svet*. Slovenska literatura je morala ohranjati težavno ravnotežje med domom in svetom, med načelom ohranjanja tradicije in načelom odprtosti novemu, tujemu, mednarodnemu. In 'svet' je za Slovence zelo dolgo, do 2. svetovne vojne bil Dunaj, tu je včasih živela kar številna kolonija slovenskih študentov. Josip Stritar se recimo od Dunaja (ali njegove okolice) sploh ni več ločil, dokler se ni vrnil v domovino umret.

Reprezentacije Dunaja kot modernega vlemesta, obenem pa tudi kraja duhovnega trpljenja, so pri Prešernu in Stritarju še odsotne, posebej izostrene pa postanejo pri Ivanu

Cankarju in za njim pri Slavku Grumu ali Stanku Majcnu. V opoziciji 'dom in svet' se svet bliža negativiteti, spomnimo se samo dunajskega delavskega okolja v predmestju Ottakring, tega srednjeevropskega urbanega pekla, v katerem usihajo nesrečne duše z vseh koncev avstro-ogrske monarhije, kot lahko razvidimo v Cankarjevih pripovednih spisih *Ob zori*, *Hiša Marije Pomočnice*, *Nina* ali *Za križem*. Povsem se ta atmosfera zaostri in groteskno deformira v Grumovi drami *Dogodek v mestu Gogi* ali tudi v Grumovih črticah, ki jih moramo šteti kot gradivo zanjo. Fikcijsko mesto Goga, ki je nastalo na temeljih Cankarjeve doline šentflorjanske, je najbolj celosten slovenski prispevek k literarni reprezentaciji Srednje Evrope, čeprav zaradi groteskne popačenosti podoba ni preveč prijetna. Temelj gogovske atmosfere je vzpostavljen z vedenjskim pravilom ali kar diktatom, naj se prebivalci počutijo čim bolj 'gemütlich', tj. domačno, sproščeno, neženirano; to pravilo lahko interpretiramo tudi kot potrebo po varnosti, zaščitenosti. Gre seveda za različico 'habsburškega mita' oz. reda, za nostalgijo po trdno zagotovljenem in konservativnem statusu quo, po domu, ki se ne spreminja in v katerem ljudje občujejo med sabo ljubezljivo in nekoliko jovialno. Zato je mesto Goga statično, zaspano, podobno bolj provincialnemu trgu kot pravemu mestu. In vendar, kljub vsem tem zaščitnim ukrepom se v Gogi dogajajo strahotne reči, umor otroka zunaj mesta, znotraj pa ponovljena posilstva in še en umor. Zato družbeni red deluje kot neprekinjen nadzor, vsak nadzoruje vsakogar, kar pa povzroča neznansko tesnoba. To je sindrom, ki ga Freud, vrhunski poznavalec srednjeevropskih razmer, imenuje, 'nelagodnost v kulturi'. Domačnost, ki se kaže na zunaj, torej zmeraj voluntaristično prikriva ali odriva neko eksistenencialno tesnobo, ki prej ali slej manifestno udari na dan, najbolj paradigmatično pri Franzu Kafki. V Majcnovi ekspresionistični literaturi, predvsem dramatik, se kontrola in tesnoba razširita z 'doma' na 'svet', na srednjeevropski večnacionalni prostor: od groze ponoreli Ukrajinci čakajo v zaporu, da jih bo avstrijska soldateska postrelila (*Apokalipsa*), nad srbskim civilnim prebivalstvom se arogantno znaša avstrijska okupacijska vojska, ki je večnacionalna, saj se npr. med oficirji najdetata tudi Slovenec in Jud (*Kasija*). Takšna ptičja perspektiva na srednjeevropski prostor je seveda omogočena zaradi 1. svetovne vojne, te travmatične

in pomembne ekspresionistične teme, tako tudi pri eno-dejanki V *globini* Franceta Bevka ali v vojnem dnevniku Andreja Čeboklija.

Ta hitri pregled srednjeevropskih značilnosti slovenske literature je verjetno treba z Grumom tudi končati, natančneje: končati ga je treba ob koncu tridesetih let, tj. ob začetku 2. svetovne vojne. Obdobje med vojnama je namreč bilo zavezano habsburškemu mitu, obdobje po 2. svetovni vojni pa nikakor ne več, zato koncept Srednje Evrope, ki se v osemdesetih letih spet pojavi, dobi nove, precej drugačne poteze in cilje.

* * *

Ugledni češki pisatelj Milan Kundera je novembra 1983, šest let pred padcem berlinskega zidu, v francoski reviji *Le débat* objavil esej *Un occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale*, ki je bil naslednje leto ponatisnjen v *New York Review of Books*, potem pa so se prevodi kot eksplozija razleteli po vsem svetovnem tisku; v slovenščini je esej izšel že leta 1984 v *Novi reviji* pod naslovom *Tragedija Srednje Evrope*. Pisatelji in intelektualci, ki so živeli za železno zaveso ali pa so od tam emigrirali, so takoj spoznali, da se je Kundera, kot pravi Drago Jančar, dotaknil nečesa, "kar nam je že dolgo ležalo ne samo v srcih, ampak tudi na jeziku" (Jančar *Med meteorol.* 88). Sprožil je osvobodilni potencial koncepta Srednje Evrope. Rusi so okupirali Srednjo Evropo, spremenili ta obširni teritorij v brezbarvno taborišče, Vzhodni blok, ter podvrgli srednjeevropskega duha iztrebljanju in pozabi. Zahod pa je mirno dopuščal to crkovanje, pravzaprav ga niti opazil ni več. In zdaj je Kundera spet aktiviral duha Srednje Evrope, se skliceval na preteklo enotnost in iz množice posamičnih, celo med seboj sprtih narodov naredil upanje nečesa, kar je bilo podobno fronti, nekaj, kar bi Zahod utegnil podpreti.

Izhodiščna predpostavka Kunderovega koncepta je ta, da je bila Evropa že od zmeraj razdeljena na dve polovici, ki sta se razvijali ločeno: "Ena povezana z antičnim Rimom in katoliško cerkvijo, druga zasidrana v Bizancu in ortodokсни cerkvi. Po letu 1945 se je meja med obema Evropama premaknila več sto kilometrov proti zahodu in nekoliko narodov, ki so se vedno imeli za zahodne, je nenadoma odkrilo, da so zdaj na vzhodu" (Kundera 3456). Srednja Evropa, to so torej

predvsem tisti narodi oz. pokrajine vzhodno od Berlina in Dunaja in zahodno od Moskve, ki jih je po koncu 2. svetovne vojne okupirala ruska armada – in takšno razumevanje Srednje Evrope je občutno oblikovalo zavest pisateljev in intelektualcev s tega območja, saj ga je npr. še tik pred padcem berlinskega zidu zagovarjal Czeslaw Miłosz na citiranem simpoziju v Budimpešti. To pa pomeni, da je bil pojem v svoji moderni rabi po letu 1983 spet poklican v življenje z nekim povsem določnim profilom, ki je bil v dotedanji zgodovini neznan, in da je bil ta novi profil predvsem politične ali ideološke narave. Pojem se je seveda zaradi izredne priljubljenosti hitro razvijal in dograjeval in sčasoma prevzel tudi nekatere historiografske in kulturološke značilnosti iz prejšnjih rab, a težišče na novo vzpostavljenega pojma je vendarle ostalo politično. Srednja Evropa je bila razumljena kratko in malo kot osvobodilno geslo v boju proti komunizmu, ta pa je bil izenačen z Rusijo, z ruskim življenjskim nazorom:

“Svet Rusov nas, če nismo njegov sestavni del, fascinira in privlači; tisti trenutek pa, ko se zapre okrog nas, odkrije svojo strašljivo tujost. Ne vem, če je kaj slabši od našega, vem pa, da je drugačen. Rusija pozna neko drugo (večjo) razsežnost pogube, drugo podobo prostora (prostora tako neznanskega, pogoltnega, da v njem zginejo celi narodi), drug čut za čas (počasen in potrpežljiv), drug način smejanja, nehánja in néhanja. Zato dežele Srednje Evrope čutijo, da njihova predrugačena usoda po letu 1945 ni le politična katastrofa: je napad na njihovo civilizacijo. Globok smisel njihovega odpora je v boju za ohranitev lastne istovetnosti – ali, če se izrazim drugače, za ohranitev svojega zahodništva” (Kundera 3459).

S takšnim konceptom Srednje Evrope, ki je formuliran kot geslo upora proti komunizmu oz. Rusiji, se Kundera obrača na intelektualce iz literarne sfere in jih poziva, naj se politično angažirajo – model, ki ga je pred tem v šestdesetih letih vzpostavil J. P. Sartre, vendar v drugačnem, ravno nasprotnem političnem kontekstu. Model predpostavlja, da ima literatura posebno moč, zato utegne biti angažirani pisatelj uspešen bojevnik v boju za humanistične cilje. Angažira pa se tako, da ne piše več samo na polju estetike, temveč tudi politične akcije. Pri tem je Kundera izhajal, pa naj se je tega zavedal ali ne, iz neke predstave v

starejši zgodovini pojma 'Srednja Evropa', o kateri smo že govorili: da je literatura v domačem jeziku preludij k formiranju države ali celo pogoj zanj. Celotna Kunderova predstava o Srednji Evropi je torej oprta na aksiom o posebni moči, ki jo ima literatura oz. kultura:

"Istovetnost nekega ljudstva in neke civilizacije se odraža in osredotoča v tistem, kar je ustvaril duh – kar je znano kot 'kultura'. Če tej istovetnosti preti izginitev, se kulturno življenje ustrezno intenzivira, dokler kultura sama ne postane živa vrednota, okoli katere se ljudje zbirajo, žive. Prav zato sta igrala v vsaki od vstaj v Srednji Evropi skupinski kulturni spomin in sodobni ustvarjalni napor tako veliko in odločilno vlogo – veliko večjo in odločilnejšo kot pa v kateri koli drugi evropski množični vstaji" (Kundera 3457).

Če že obuja pojem Srednje Evrope, se je zavedal Kundera, mora tudi zavzeti stališče do habsburškega mita. To je storil takole: ker Srednjo Evropo sestavlja toliko kulturnih različnosti, je njen idealni cilj, da bi postala Evropa v malem, pomanjšan model Evrope. In to možnost je vsekakor že ponujal avstro-ogrski imperij, ki pa so ga njegovi podaniki v svoji nevednosti raztreščili. "Avstrijsko cesarstvo je imelo velikansko priložnost, da bi iz Srednje Evrope ustvarilo močno in enotno državo. Toda Avstrijce sta, žal, razcepljala arogantni pangermanski nacionalizem in lastno srednjeevropsko poslanstvo. Nikoli niso uspeli zgraditi federacije enakih narodov in njihov fiasko je nesreča za vso Evropo. Drugi narodi Srednje Evrope, močno nezadovoljni, so razphali svoje cesarstvo 1918, ne da bi se zavedali, da je bilo, navzlic svojim pomanjkljivostim, nena-domestljivo" (Kundera 3460).

Kunderov članek je sprožil močno plimo odobravanja, podpore in nadaljnjih prispevkov, ali, kot pravi Drago Jančar, srednjeevropska tema je "silovito zaživela na straneh kulturnih časopisov" (Jančar *Med meteorol.* 93), seveda predvsem v deželah s komunističnimi režimi. Eden najuglednejših podpornikov Kunderovega koncepta je postal madžarski pisatelj György Konrád, ki je bil v devetdesetih letih tudi predsednik mednarodnega združenja PEN in predsednik Berlinsko-brandenburške akademije umetnosti. V članku *Der Traum von Mitteleuropa (Sanje o Srednji Evropi)* je Konrád prispeval nekaj pomembnih novih vidikov. Po eni

strani je zbral nekatere morebitne zadržke: res je, ideja Srednje Evrope utegne biti konservativna ali utopična ali pa se mogoče prikazuje samo v sanjah, kot implicira že naslov. Vendar ima po drugi strani ta konservativna, utopična in sanjska ideja nekatere nesporne kvalitete. Vizionarna je in baje se vizijam lahko zgodi, da se uresničijo. In cilj vizije? Konfederacija. "S pomočjo naših kulturnih in osebnih zvez anticipirati srednjeevropsko konfederacijo – to bi bil drzen poskus!" (Konrád 89). V takšni konfederaciji bi veljalo srednjeevropsko načelo "cvetoča raznolikost sestavnih delov, zavest o različnosti" (Konrád 92). Vse skupaj ni nič konkretnega, seveda, samo vizija, in Srednja Evropa je po Konrádu nekakšen komičen klub, pa vendar: "Komičen klub, ki mu je vredno pripadati" (Konrád 89).

Peter Handke, slavni avstrijski pisatelj, sin slovenske matere, ki ga je zanimanje za korenine gnalo, da je veliko potoval po Sloveniji in s simpatijo pisal o njej, je imel o ideji Srednje Evrope povsem drugačno mnenje, saj je menil, da je po padcu berlinskega zidu želja po Srednji Evropi pripravila Slovence do tega, da so se odcepili od Jugoslavije, in ta njihov korak je polemčno in silovito zavračal:

"Ne, mnoge Slovence je vse bolj odnašalo stran od njihove velike Jugoslavije, 'k Srednji Evropi' ali 'k Evropi' ali 'na zapad', jaz pa sem vse to dolgo jemal samo za njihovo muho [...] Kajti v zgodovini slovenske dežele ni bilo ničesar, prav ničesar, kar bi jih gnalo k državnosti. Nikoli, prav nikoli ni imel slovenski narod česa takega, kar bi bilo državnemu prostoru podobno" (Handke 38–39). Svojo notorično sarkastično izjavo o Srednji Evropi kot meteorološkem pojavu je izrekel v intervjuju za torinski dnevnik *La Stampa* 6. januarja 1987 in potem še istega leta v Sloveniji, na tiskovni konferenci v Vilenici, kjer mu je bila podeljena nagrada. Ta njegov nastop je dvignil precej prahu, saj se je vileniška nagrada podeljevala predvsem za pisateljske dosežke, napisane v duhu Srednje Evrope. Izjava ni avtorizirana, saj se pojavlja v novinarskih zapisih, važna pa sta v njej dva drug drugemu podobna stavka, ki se skoraj vedno pojavita: "Srednja Evropa ima zame samo meteorološki pomen." "Srednja Evropa je izraz, ki ga jaz nikoli ne bi uporabil v ideološkem pomenu, saj je povezan z meteorološkimi pojavi."

Brž ko zamenjamo 'meteorologijo' z dovolj sorodno besedo 'geografija', ugotovimo, da Handke direktno polemizira s

Kundero. Ta namreč izrecno opozarja, da Srednjeevropceji izraz 'Evropa' razumejo na poseben način. "Zanje beseda 'Evropa' ne predstavlja geografskega fenomena, marveč duhovni pojem, ki je istopomenski kot beseda 'Zahod'" (Kundera 3456). Handke pa v svoji izjavi posmehljivo vztraja pri geografiji, saj govori o svojih sprehodih po Julijskih Alpah, o oblakih nad njimi, o pokrajinah severno od Alp, kjer dežuje in je megla, in o slovenskem Krasu na jugu, kjer piha veter, sije sonce in rastejo bori in fige. Namenoma se odreka metafizičnemu naboju izraza in vztraja pri zgolj konkretnem. Zdi se, da mu je kot izrazitemu individualistu ali celo subjektivistu tuj vsak skupinski nastop, vsaka skupinska evforija, pa tudi, da mu je že jugoslovanska federacija pomenila udejanjeno idejo skupnega bivanja raznih narodov in da se ni mogel pomiriti z njenim razpadom:

"Kar mene zadeva, je Slovenija že od zmeraj spadala v veliko Jugoslavijo, ki se je začela južno od Karavank in se končala globoko tam spodaj, na primer pri bizantinskih cerkvah ob Ohridskem jezeru in pri islamskih mošejah pred Albanijo ali na makedonskih ravninah pred Grčijo" (Handke 19–20).

Na Handkejevo meteorološko provokacijo je odgovarjal Drago Jančar. Priznal je, da so srednjeevropsko identiteto včasih nekoliko na silo iskali in da je vesplošnega govorjenja o tej temi mogoče že nekoliko preveč, posebej, ker ne govorijo zmeraj kvalificirani: "V usta so jo vzeli tudi mnogi profesionalni leporečneži in jo začeli prežvekovati v brezoblično abstraktno retorično gmoto" (Jančar *Med meteorol.* 89). Kljub temu pa je bistvo ideje o Srednji Evropi za Jančarja še zmeraj ohranilo svojo težo. Še enkrat je opozoril na fenomen "kulturnega Babilona", tj. na različnost, nazorski pluralizem, razdrobljenost in večjezičnost: to so zanj vrednote, ki kljub nasprotnim in nasilnim težnjam zgodovine, ki se vali čez te prostore, zagotavljajo upanje, "novo upanje". Po padcu berlinskega zidu in slovenski osamosvojitvi je Jančar temu članku dodal pripis, v katerem ugotavlja, da se je utopija uresničila, da pa ni nujno, da smo Slovenci zmožni delovati v novi dobi, saj nas je dolgo suženjstvo utegnilo duhovno pohabiti. *Post festum* je tema Srednje Evrope samo še pričevanje o ideološkem času. "Kaj nas resnično družijo v srednjeevropskem prostoru, je precej nedorečeno. Zdaj se naenkrat kaže, da nas je bolj združeval

odpor do njegove razdeljenosti kot pa sorodna kulturna vprašanja" (Jančar *Med meteorol.* 93). To je precej pesimistična misel, ki pa potrjuje, da se je publicistično obravnavanje srednjeevropske teme končalo.

* * *

Publicistična raba je vzplamenela in potem uplahnila, po padcu berlinskega zidu in v obdobju približevanja Evropski uniji pač ni bilo več potrebe po njej. In vendar je bilo takšno mišljenje o Srednji Evropi, ki se je začelo leta 1984 v Novi reviji s prevodom Kunderovega članka *Tragedija Srednje Evrope*, med vsemi na Slovenskem najintenzivnejše in je imelo največjo stopnjo zavesti o sebi. V okviru pričujoče študije se je zdelo potrebno, da so nekateri teh člankov obravnavani z enako pozornostjo, kot da bi šlo npr. za literarne tekste. Argument za takšno metodo je bil, da so te publicistične tekste (eseje) vendar pisali literati in vsaj del tega gradiva se je pretočil tudi v njihovo literaturo. Če bi se pričujoča študija ravnala po strožji sistematiki, bi seveda upoštevala samo literarne in znanstvene tekste, vendar bi potem neki bistveni del razvoja pojma 'Srednja Evropa' preprosto umanjkal.

Obravnavali smo tri rabe pojma 'Srednja Evropa' – znanstveno, literarno in publicistično – in na prvi pogled živi vsaka svoje ločeno življenje. Vendar samo na prvi pogled: med njimi potekajo interakcije. Znanstvena (literarnovedna) raba je zaradi šibke tekstne baze zadržana in ima nizko frekvenco, razživi se šele pri literarnem ekspresionizmu, ki se izkaže za eminentno literarno smer Srednje Evrope. Literarna raba se razvidno pojavi prav tam, v ekspresionizmu, vendar nima zavesti o sebi: ekspresionistični pisatelji se niso zavedali, da obravnavajo srednjeevropske teme, nekateri se niti k ekspresionizmu niso prištevali (npr. Slavko Grum). Publicistična raba je formalno sicer nastala kot aktualističen, ideološki odgovor na nevzdržno vladavino komunističnih režimov, ki jih je vzpostavila Sovjetska zveza po okupaciji vzhodne Evrope po 2. svetovni vojni, vendar se je obenem neizogibno sklicevala tudi na predhodne ugotovitve znanstvene in literarne rabe.

V letih, ki prihajajo, se bo s tem področjem ukvarjala predvsem znanost. Čaka jo vzpostavitev temeljne sistematike, kjer sta takoj očitni vsaj dve, med seboj povezani veliki

vprašnji: 1) ali srednjeevropska literatura po 2. svetovni vojni sploh še lahko nastaja in 2) ali se lahko srednjeevropska literatura vzpostavlja samo v napetem razmerju do habsburškega mita. Drugače povedano: ali piše Drago Jančar srednjeevropsko literaturo, saj se njegovi junaki gibljejo v historičnem in geografskem svetu, ki je prav tak? Ali pa gre samo še za postmodernistično refleksijo, saj Jančar ni več bistveno, eksistencialno vezan na habsburški mit, kot tudi noben drug pisatelj po drugi svetovni vojni ni več?

LITERATURA

- Budapest Roundtable, The. Cross Currents.* 10 (1991): 17–30.
- Busek, Erhard in Gerhard Wilfinger (ur.). *Aufbruch nach Mitteleuropa. Rekonstruktion eines versunkenen Kontinents.* Wien: Edition Atelier, 1987.
- Cornis-Pope, Marcel in John Neubauer. *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe. Theoretical Reflections.* New York: American Council of Learned Societies Occasional Paper, 2002.
- Grafenauer, Ivan. *Zgodovina novejšega slovenskega slovstva. 1. Od Pohlina do Prešerna.* Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1909.
- Handke, Peter. *Abschied des Träumers vom Neunten Land.* Frankfurt: Suhrkamp, 1991.
- Jančar, Drago. *Srednja Evropa med meteorologijo in utopijo. Srednja Evropa.* Peter Vodopivec (ur.), n. d. 87–94.
- Jančar, Drago. *Srednja Evropa – ideja preteklosti?* Nova revija. 19. 223–224 (2000): 1–5.
- Konrád, György. *Der Traum von Mitteleuropa. Aufbruch nach Mitteleuropa.* Erhard Busek in Gerhard Wilfinger (ur.), o. c. 87–97.
- Konstantinović, Zoran (ur.). *'Expressionismus' im europäischen Zwischenfeld.* Innsbruck: Innsbrucker Gesellschaft zur Pflege der Geisteswissenschaften, 1978.
- Konstantinović, Zoran. *Expressionismus in Südosteuropa. Fragen der Gemeinsamkeiten. Actes du VIII^e Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. 1.* Stuttgart: Erich Bieber, 1980. 715–719.
- Kos, Janko. *Srednja Evropa kot literarnozgodovinski problem. Srednja Evropa.* Peter Vodopivec (ur.), n. d. 41–53.

- Kralj, Lado. *Ekspresionizem*. Ljubljana: DZS, 1986.
- Kundera, Milan. *Tragedija Srednje Evrope*. Nova revija. 30 (1984): 3456–3468.
- Le Rider, Jacques. *Mitteleuropa. Auf den Spuren eines Begriffs*. Wien: Deuticke, 1994.
- Magris, Claudio. *Il mito asburgico nella letteratura austriaca moderna*. Milano: Einaudi, 1963.
- Magris, Claudio. *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Salzburg: O. Miller, 1966.
- Naumann, Friedrich. *Mitteleuropa*. Berlin: Reimer, 1915.
- Petrè, Fran. *Slovenska književnost med obema vojnama*. Nova obzorja. 7. 11 (1954): 633–647.
- Vodopivec, Peter (ur.). *Srednja Evropa*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.